

УДК 32:316.422(4-191.2)

Ідеологічна трансформація країн Південно-Східної Європи: наростання націоналістичної хвилі?

Ольга Брусиловська,
доктор політичних наук,
професор кафедри міжнародних відносин
Одеського національного університету
ім. І. І. Мечникова

У статті розкривається роль націоналізму в сучасному ідеологічному транзиті країн Південно-Східної Європи. Автор наголошує на тому, що процеси євроінтеграції не стали на заваді зміцненню націоналістичних партій. Причинами зростання націоналістичної хвилі є традиційні ціннісні орієнтації, невирішені економічні та демографічні проблеми, криза довіри до політичних еліт.

Ключові слова: Південно-Східна Європа, ідеологічна трансформація, націоналізм.

The article exposes the role of nationalism in the modern ideological transit of the countries of South-Eastern Europe. The author emphasizes that Euro-integration processes didn't prevent strengthening of nationalistic parties. Causes of increasing of nationalistic wave are traditional value orientations, unsolved economical and demographical problems, crisis of trust to political elites.

Keywords: South-Eastern Europe, ideological transformation, nationalism.

На початку XXI століття країни Південно-Східної Європи почали впевнено просуватися шляхом європейської та євроатлантичної інтеграції. Болгарія та Румунія 2004 року вступили до НАТО, а 2007 – до Європейського Союзу. Інші країни регіону відстають від них, але цілком справедливою є точка зору, що в найближчій перспективі вони теж

стануть невід'ємною частиною Великої Європи — середовища демократії і добробуту. Однак сподівання, що інтеграція сама по собі стане панацеєю від націоналістичної хвороби, історично притаманної східноєвропейцям, не виправдалося. Сьогодні становище національних меншин поліпшилося, але ксенофобія теж зросла; націоналістичні партії навіть збільшили кількість своїх прихильників. Відтак дослідження сучасного націоналізму залишається вкрай актуальним для всіх перехідних суспільств.

Тема східноєвропейського націоналізму популярна в багатьох політологічних школах. У Болгарії наразі все більше уваги надається дослідженням національного характеру. Науковці відзначають, що болгарин має водночас такі риси, як сміливість і терпіння, реалістичний світогляд і недовіру до всього нового, брак спонтанності й ініціативності. Для нього характерні також неповага до закону, порядку, дисципліни. П. Анчев вважає, що на сучасному етапі найбільшу загрозу для малих народів становить глобалізація як нова колоніальна політика. Через неї „малі народи втрачають свою національну ідентичність і поступово зникають з мапи Європи... Культури багатих держав домінують у світі й придушують культури малих народів. Протистояти цьому може тільки феномен національної культури”. Отже націоналізм, на думку вченого, є єдиною альтернативою глобалізації й втраті національної ідентичності [1, с. 41].

Більш виваженою видається точка зору румунського політолога С. Іоніци. Він виступає проти „нової моди в Східній Європі” - соціалізму національно-дарвіністського типу (автор навіть називає його нацизмом). До таких нацистів він відносить, зокрема, таких популярних політиків, як Я. Слота в Словаччині, Д. Бекалі в Румунії, В. Сідеров у Болгарії. С. Іоніца застерігає суспільство від недооцінки таких особистостей. Адже за їхніми спинами стоять олігархи (як це вже було в 1930-х роках), які бояться іноземної конкуренції та прагнуть сильної влади, на яку зможуть спиратися [2, с. 33].

Для Сербії, на думку В. Денича, найбільш характерні домодерні риси в суспільній свідомості. Цей дослідник вивчав національні міфи, які є основою популізму — супутника сучасного націоналізму. До речі, деякі науковці „виявили” біологічний ген, який змушує сербів ненавидіти хорватів і навпаки. Отже, підсумовує В. Денич, „створення сучасної національної ідентичності становить собою переважно свідомий проект”. На його переконання, сербів і хорватів очікує малоприємне майбутнє, в якому значну роль відіграватимуть ксенофобія та націоналізм; ХХІ століття він навіть назвав „ерою націоналізму, що прокинувся” [3, с. 3].

Значний інтерес становлять праці російських дослідників Т. Биткової, Л. Светлорусової, О. Калосової. Аналізуючи сербський випадок, О. Калосова зазначала: „Проблема недостатньої уваги до прав меншин не визнається у сербському суспільстві. В ієрархії цінностей політичної культури права людини взагалі містяться десь наприкінці. Приматом є так звана „героїчна

Ольга Брусиловська

культура”, яка „зовнішню свободу” завжди ставить над „внутрішньою”, культура, яка успішно мобілізує людей проти зовнішнього ворога, але, торкаючись прав людини, вбачає в них лише егоїзм та хворобливий індивідуалізм, а в правах та вимогах національних меншин часто вбачає таємні наміри та прихований сепаратизм. Іншими словами, йдеться про культуру, яка в меншинах бачить „чужих”, гостей, які мають дотримуватися „порядку в домі”, поважати господарів, не турбувати хазяїв своїми вимогами” [4, с. 71].

Тема нашого дослідження – роль націоналізму в сучасному ідеологічному транзиті країн Південно-Східної Європи. Серед найбільш актуальних проблем можна виділити, по-перше, проблему становища національних меншин і, по-друге, проблему зростання впливу націоналістичних партій в усіх країнах регіону, у тому числі й тих, що вже інтегрувались в НАТО та ЄС – Болгарії та Румунії.

Однією з найбільш болючих проблем сучасної Південно-Східної Європи є циганська проблема. Вона більше чи менше притаманна всім європейським країнам, але найгостріше проявляється в Болгарії та Румунії.

Румунія має надзвичайно стійкі тенденції націоналізму в політичній свідомості. Титульна нація вважає своїми традиційними ворогами угорців, росіян (з ними ототожнюють й українців) та болгар; до внутрішніх ворогів відносять євреїв і циган. Нині 41 % респондентів заявляє про свою згоду з антициганськими публікаціями. На селі відбуваються циганські погроми, переважно за участю молодіжних організацій. В бухарестському метро повсюди написи: „Смерть циганам!” Циган часто не пускають до місць громадського користування, а в оголошеннях про працю пишуть: „Окрім циган” [5, с. 126].

У Болгарії співвідношення етнічних складових болгарських громадян є предметом постійної уваги державних служб. Н. Слатінский, секретар з безпеки при президентові країни, наводить такі дані: за прогнозом на 2050 рік у Болгарії населення в 6,5 млн. осіб складатиметься з 3 млн. болгар (тобто їхня питома вага скоротиться на 45 – 47 %), 1 млн. турок та 2 млн. циган. Інші меншини складуть 0,5 млн. осіб. Н. Слатінский наголошує: „Саме болгарський етнос визначає ідентичність держави, об’єднує різні етноси й релігії в одне ціле” [6, с. 35]. Цей посадовець виступає проти націоналізму в традиційному розумінні цього слова, пропонуючи „сучасний націоналізм”: „Будь-яка особа у нас може розвиватись як циган, турок, мусульманин, але при цьому вона повинна залишатись болгарським циганом, болгарським турком, болгарським мусульманином” [6, с. 38].

Проблема циган є наразі однією з основних і в Словаччині. Чисельність цієї народності за офіційними даними не перевищує 90 тис. (1,7 %), але реально в країні проживає до 400 тис. циган. У місцях їх компактного

проживання (Східна Словаччина) безробіття становить 90 %. Цигани не бажають брати участь в урядових програмах з працевлаштування. Так, навесні 2004 року вони провели масштабні акції непокори (пограбування супермаркетів, вуличні бійки), що викликало введення у регіон значних сил поліції та регулярної армії. Представники циганської общини заявили, що мали на меті привернути увагу уряду до своїх проблем, але в реальності це тільки посилило позиції правих партій. Так, голова національної партії Я. Слота постійно виступає із закликами до стерилізації циган, а 500 тис. угорців, які живуть в Словаччині (9,7 % населення), називає їх не інакше, як „ганьбою Європи” [7, с. 28].

Разом з тим, вимоги ЄС створили базу, необхідну для вирішення циганської проблеми в країнах ПСЄ. Так, у Румунії виділяється чимало фінансів для адаптації циган у суспільстві. На радіо і телебаченні щотижня виходять передачі про життя циган, видаються газети й часописи, щороку проводяться фольклорні фестивалі, наукові конференції. Міжнародні організації виділяють кошти на проекти в галузі освіти. Одним із заходів для полегшення доступу циган до вищої освіти стала спеціальна Програма підтримки для абітурієнтів-циган, яка діє з 1997 року [8]. Румунія разом з Єврокомісією розробила „Загальний меморандум щодо соціальної інтеграції”. Почалося формування структурних фондів фінансування програми поліпшення стану циган на 2007 — 2013 роки. На 2005 — 2015 роки розраховано перший міжнародний європейський проект „Декада циганської інтеграції”, ініціаторами якого стали Дж. Сорос і Дж. Вульфенсон. Мета програми — скорочення бідності циган на 80 % за 10 років. У програмі беруть участь Чехія, Словаччина, Угорщина, Болгарія, Румунія, Сербія, Чорногорія, Хорватія, Македонія [9].

Інша меншина, яка століттями потерпала від утисків – це угорці в більшості країн Східної Європи, перш за все — в Румунії. Трансільванія, де проживає найбільше угорців, за розмірами більша Угорщини й складає третину Румунії. Румуни завжди виступали проти автономії Трансільванії, оскільки абсолютна їх більшість вважає Трансільванію цивілізаційною сутністю румунської культури. Це батьківщина Децибала, правителя Дакії, це – колиска латинських коренів румунської мови, тут в Ардяльській лінгвістичній школі було вироблено модель румунської ідентичності.

Аналогічної позиції завжди дотримувалася й Угорщина. Поет і журналіст Е. Аді писав: „Без Ардяла немає Угорщини, адже Ардял завжди був істинною Угорщиною” [10, с. 52].

Вирішення проблеми меншин у Румунії зумовлюється тільки її прагненням вступити до ЄС. Лише у червні 2005 року Сенат після тривалих суперечок ухвалив закон щодо національних меншин, який передбачав форми культурної автономії національних меншин і принципи рівності й недискримінації. Тим часом, навіть поміркований Демократичний союз угорців Румунії продовжив відстоювати точку зору, що стан нацменшин у

Румунії не відповідає критеріям ЄС. Одним з ключових було питання про відновлення університету з угорською мовою навчання [10, с. 54].

Більш радикально налаштовані угорці продовжують обговорювати можливість відтворення Угорської автономії: уїзди Харгіт, Ковасн, Муреш складають так званий Секуйський край, де компактно проживає 808 тисяч угорців. Лідером руху став Л. Тьокеш, 2003 року виключений з Демократичного союзу угорців Румунії за радикалізм. До кінця 2003 року були створені Національна й місцеві секуйські ради трансільванських угорців. У січні 2004 року вони об'єднались в Громадянський союз угорців Румунії. Улітку 2004 й навесні 2005 року група депутатів-угорців виступила із законодавчою ініціативою щодо автономії Секуйського краю. Проект передбачав створення посад президента, уряду і навіть державної символіки краю. Угорська й румунська мови урівнювалася, держслужбовці повинні були б володіти обома цими мовами. За соціологічним опитуванням 2006 року, 78 % населення Трансільванії вважало створення автономії більш важливим завданням, аніж інтеграція Румунії в ЄС. Цікаво, що прагнення угорців до автономії поділяли окремі румунські громадські організації в Трансільванії та Банаті. Вони сподівались, що регіоналізація Румунії призведе до динамізації економічного розвитку, посилячись на досвід функціонування євро регіонів. Але цей проект було відкинуто як „архаїчний, націоналістичний і сепаратистський, такий, що загрожує Європі хаосом та міжетнічними конфліктами” [11].

В цілому румуни становлять спільноту, налаштовану антиугорськи. За націоналістів щороку голосує більше людей. Це надає правим партіям нові можливості в рамках Великої Європи. У січні 2007 року в Європарламенті за активною участю представників Румунії було створено націоналістичну фракцію „Самобутність, традиція, суверенітет” (20 депутатів). До неї входить, зокрема, онука Б. Муссоліні Алессандра, що дозволило британській газеті „Гардіан” зазначити: „Перший подарунок Румунії Євросоюзу – нарада неофашистів”. Уже сьогодні фракція має право на фінансову допомогу від ЄС у розмірі 1 млн. євро. Таким чином, націоналісти зі Сходу є тепер для слабкіших західних ультраправих надією на створення міцного механізму політичного впливу на ЄС [12].

Схожа проблема існує і в Сербії. 2002 року в цій країні було прийнято новий закон щодо захисту прав і свобод національних меншин. У ньому є визначення меншин, але самі вони не перелічуються. Багато вад є і в запропонованій концепції створення національних рад. Виконавчих прав вони не мають; отже, можуть розглядатись тільки як додаткова бюрократична ланка, через яку влада може впливати на меншини [4, с. 76].

Етнічна картина Сербії (без Косова і Метохії) переживає постійні зміни. За переписом 2002 року 82,9 % населення складають серби, угорці — 3,9 %, боснійці та мусульмани — 2,1 %, цигани — 1,4 % [4, с. 69]. Відплив несербських народів з Воєводини зростає такими темпами, що незабаром сама ідея мультикультурності її втратить сенс. Кількість угорців

зменшується за рахунок еміграції в Угорщину. В. Шешель у зв'язку з цим заявив, що він так любить угорців, що не тільки бажає їм добре дороги, але й „з готовністю на дорогу приготував би їм бутерброд” [4, с. 77].

На запитання, чи існує в Сербії етнічна дискримінація при працевлаштуванні, „так” відповіли 39 % хорватів та румун, 26 % угорців, 24 % словаків. На запитання, чи існує можливість для представників меншин обійняти керівні посади, „ні” відповіли 49 % румун, словаків і хорватів, 47 % угорців [4, с. 77].

Це залишає в центрі громадської уваги проблему національних меншин, зокрема, албанців Косова. 63 % сербів виступають за автономію Косова в кордонах Сербії, 30 % — розділ Косова і тільки 3,7 % - за його незалежність. Але при цьому 40 % вважають, що Косово „відберуть” у Сербії [4, с. 72]. Отже, на перший план виходить міф про ворогів Сербії. До них зараховуються сусіди, великі держави, національні меншини, усташі, гомосексуалісти, люди іншої релігійної приналежності.

Знаковою стала заява доньки С. Мілошевича, що Сербією володіють цигани, влахи і турки, що вулицями Белграда їздять німецькі автобуси, так що Гітлер сьогодні був би щасливий [4, с. 71 - 72]. В. Шешель, лідер Сербської радикальної партії, на початку XXI століття видав книгу „Ідеологія сербського націоналізму”. Описуючи сербський національний характер, він підкреслює такі його риси, як ідеалізм, безкомпромісність, хоробрість, прагнення до свободи, небажання бути слугами, несхильність вдаватися до пропаганди на свою користь та до інтриг [13, с. 170]. Книга мала несподіваний успіх, що ще раз засвідчило зростання націоналістичних настроїв у суспільстві. За соціологічними опитуваннями початку XXI століття, 24 % громадян Сербії вважають, що серби повинні мати більше прав ніж представники інших народів. 2004 року за авторитаризм виступило більше 63 % респондентів [4, с. 66].

Що стосується діяльності націоналістичних партій, то зазначимо, що будемо вести мову не тільки про партії етнічної більшості, але й про проблеми, пов'язані з партіями національних меншин.

Так, болгари вважають найбільшою етнічною партією Рух за права та свободи (РПС). Ця партія, як пише лідер партії „Нова зора” М. Мінчев, „монополізувала голосування болгарських турків, використовуючи авторитарний, централізований, репресивний контроль над ними”. РПС „вивела цілі регіони Болгарії зі сфери публічної демократії, політики, громадянського контролю. Чим більше буде розвиватися цей спрут етнокорпоративного політичного контролю над великими секторами болгарської території, тим більше виникне проблем з підтриманням цілісності Болгарії”. Демократична преса звинувачує РПС у тому, що він відкинув турків у їхньому розвитку в часи домодерну, „коли ходжі та партійні секретарі командували ними як безсловесними істотами”. Але правда полягає в тому, що успіхам РПС сприяє пасивність виборців.

Ольга Брусиловська

Якби 80 – 90 % болгар голосували на виборах, то РПС не мала б таких результатів [14].

Сучасний розвиток подій продемонстрував, що болгари обрали інший шлях – спостерігається зростання не громадянської, а націоналістичної активності. Прикладом є популярність нової партії „Атака”, що увійшла до парламенту 2005 року. Серед тих, хто голосував за „Атаку”, були люди і правих, і лівих переконань. А. Тодоров назвав ідеологію „Атаки” сумішню авторитарного популізму та неприкритого расизму; соціалісти ж кваліфікують її як націонал-соціалізм (нацизм). Адже, виявляючи найбільш винних у негараздах Болгарії, В. Сідеров називає євреїв, турків і циган, які перебувають у змові проти болгар, і обіцяє провести націоналізацію награваних багатств, як тільки прийде до влади [6, с. 44]. 19 лютого 2006 року „Атака” провела антиурядову демонстрацію в Софії під гаслом „Зрадники, йдіть до своїх турків!”. Біля пам’ятника борцю з турецьким ярмом В. Левському було спалено картонні фески. 3 березня друга демонстрація „Атаки” відбулася під музику Р. Вагнера, що викликало асоціації з фашистськими процесіями [6, с. 42].

Б. Борисов, колишній мер Софії, а нині прем’єр-міністр, не один раз проголошував свої симпатії до „Атаки”, що свідчить щонайменше про його бажання скористатися підтримкою її електорату. Але уряд стримує виважена позиція президента Г. Пирванова, який критикує будь-які націоналістичні прояви. Загравання з нацизмом уже стало один раз трагедією для Болгарії, призвівши до катастрофи під час Другої світової війни. Однак нині членство в ЄС робить Болгарію більш передбачуваною в її політичному та ідеологічному транзиті.

Лідером за кількістю націоналістичних партій у регіоні залишається Румунія. Після 1989 року ультранаціоналізм був представлений організацією „Румунське вогнище” (1990 р.), Партією національної єдності румунів (ПНЄР) (1992 р.), лідер якої Г. Фунар був примаром Клужа (Трансільванія), і яка почала втрачати виборців на користь партії „Велика Румунія” після 1996 року.

„Велика Румунія” К. В. Тудора не тільки активно діяла в парламенті, а й 1999 року взяла участь у спробі державного перевороту. Кілька громадських організацій (Група за соціальний діалог, Громадянський альянс, Хельсінкський комітет Румунії) вимагали заборонити її участь у передвиборчій кампанії 2000 року, але невдало, хоча відповідний закон (за підбурювання до державного перевороту) існує [15, с. 115].

Згідно з законом про національну безпеку, ідентифікація організацій, пропагуючи різні форми нетерпимості, віднесена до компетенції Румунської служби інформації (РСІ). На думку Г. Андреєску, РСІ з політичних міркувань не включає до списку екстремістських кілька організацій, які без сумніву є такими („Велика Румунія”, ПНЄР, рух „За Румунію”, „Румунське вогнище”, видання „Європа”, „І все ж любов”,

„Часи”, „Рух”, „Нові праві”). Усього на 2004 рік Г. Андреску назвав 28 екстремістських організацій.

„Велика Румунія” постійно вдається до антиугорської, антисемітської, антициганської пропаганди під гаслом „Румуни мають стати хазяями у своєму домі” [11]. У кампанії 2000 року К. В. Тудор сконцентрувався на циганській загрозі, адже в процентному відношенні в Румунії більше циган, ніж у будь-якій іншій країні Європи. На телебаченні він закликав усіх циган вислати в спеціальні трудові табори або тюрми. Несподівано для соціологів він на президентських виборах отримав 30 % голосів, а його партія на парламентських виборах здобула 21 % в сенаті, тобто друге місце.

У жовтні 2007 року, коли румунський циган убив в Італії жінку, почалося масове виселення циган-іммігрантів з цієї країни. Ще один скандал стався в Європарламенті у зв'язку з весіллям молодшої дочки циганського барона Ф. Чоабе (нареченому було 15 років, а нареченій 12). Англійський парламентарій Е. Ніколсон оголосила весілля „легальним насильством” й вимагала втручання правоохоронних органів [10, с. 57]. Румунські „нові праві” використали ці інциденти для пропаганди своїх ідей не тільки в Румунії, а й у інших країнах ЄС.

Зростання кількості правих націоналістичних партій стало характерною рисою політичного життя в країнах Південно-Східної Європи. Головними причинами є, по-перше, демографічні проблеми, по-друге, глибока криза довіри до політичних еліт. По-третє, історична залежність цих країн від міжнародних чинників призвела до парадоксальних перепадів у суспільній свідомості: низький рівень національної самооцінки супроводжується схильністю героїзувати історію, національні чесноти, національну гордість.

Окремо слід виділити сербський випадок. Для характеристики сучасного сербського суспільства науковці цілком справедливо вибирають такі слова, як премодернізм, традиціоналізм, ієрархічність, патріархальність, колективізм, авторитарність. Навіть після повалення режиму С. Мілошевича на шляху модернізації залишалися такі перешкоди, як традиційні ціннісні орієнтації, невирішені національні проблеми, зубожіння населення, міжнародна ізоляція. Отже, у Південно-Східній Європі етнічна спільнота залишається референтною групою для самоідентифікації особистості.

Література:

1. **Анчев П.** Епоха големите беди за малките народи / П. Анчев // Нове време. – 2004. – Т. 79. – Бр. 5 - 6. – С. 29 - 42.
2. **Ионица С.** Призрак умеренного нацизма бродит по Восточной Европе / С. Ионица // Национализм и популизм в Восточной Европе. – М.: ИНИОН, 2007. – С. 32 - 34.
3. **Сапарев О.** Когато всички митове са саскари / О. Сапарев // Нова зора. – 2006. – Бр. 5. – С. 3 - 7.

4. **Калоева Е. Б.** О правах национальных меньшинств в Сербии / Е. Б. Калоева // Национальные меньшинства в странах Центрально-Восточной Европы. – М.: ИНИОН, 2007. – С. 69 - 82.
5. **Томова И.** Формирование цыганской идентичности / И. Томова // Национальные меньшинства в странах Центрально-Восточной Европы. – М.: ИНИОН, 2007. – С. 125 - 140.
6. **Светлорусова Л. М.** Проблема национализма в Болгарии в XXI веке / Л. М. Светлорусова // Национализм и популизм в Восточной Европе. – М.: ИНИОН, 2007. – С. 35 - 48.
7. **Шмидт-Хойер К.** Популисты душат молодую демократию в восточных странах ЕС. Что делает их столь привлекательными? / К. Шмидт-Хойер // Национализм и популизм в Восточной Европе. – М.: ИНИОН, 2007. – С. 27 - 31.
8. **Балинт Э.** Обучение на венгерском языке и меры, направленные на поддержку цыган, на факультете права в университете Babeş-Bolyai (Клуж, Румыния) / Э. Балинт [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://lgi.osi.hu/ethnic/csdb/index-aboutRus.asp>
9. **Даффлон Д.** Управление этническим многообразием в Джавахети: две европейские модели многоязычного высшего образования – Македония и Румыния / Д. Даффлон [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.ecmi.de
10. **Биткова Т. Г.** Этнонациональные проблемы в Румынии / Т. Г. Биткова // Национальные меньшинства в странах Центрально-Восточной Европы. – М.: ИНИОН, 2007. – С. 44 - 68.
11. **Андрееску Г.** Существует ли модель румыно-венгерского примирения? / Г. Андрееску [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.hro.org/editions/newsl/andrees.txt
12. **Дриббинс Л.** Перспектива решения проблем меньшинств в Европейском Союзе / Л. Дриббинс [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.tolerance.dialog.lv
13. **Шешель В.** Идеология сербского национализма / В. Шешель // Национализм и популизм в Восточной Европе. – М.: ИНИОН, 2007. – С. 166 - 174.
14. **Крастев И.** Не защищайте демократии от людей / И. Крастев [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.uk2watch.cjm/special/oldtopic32/article.jsp?6917
15. **Биткова Т. Г.** „Свой” и „чужие” в румынском обществе // Системные изменения и общественное сознание в странах Восточной Европы. – М.: ИНИОН, 2008. – С. 111 - 126.